समुदायद्धारा व्यवस्थित विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको

स्नातकोत्तर तह एम.एड. द्धितीय वर्षको

कोर्स नं.५९८को आंशिक

आवश्यकता परिपूर्तिका

लागि तयार गरिएको

शोधपत्र

प्रस्तुत कर्ता

मानबहादुर खड्का

त्रि.वि. दर्ता नं. १९९/८३

परीक्षा रोल नं.२१४००४५

क्याम्पस रोल नं. १२८/२०६२/०६४

सुकुना वहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इन्द्रपुर, मोरङ

२०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धनप्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ

SUKUNA MULTIPLE CAMPUS

INDRAPUR, MORANG

स्थापित : २०४८

☎ :०२१-५४५६९

☎ :०२१-५४५७

फ्याक्स : ०२१५४५७१

पत्र सङ्ख्या :

चलानी नं. :

मिति : ....

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, मोरङ अन्तर्गत द्वितीय बर्षका छात्र मानबहादुर खड्काले **समुदायद्वारा व्यवस्थित विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सल्लाह र सुझावका आधारमा तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधकार्य निजको आफ्नो स्वतन्त्र अध्ययनको परिणाम हो र प्रस्तुत शोधपत्र मैले निर्दिष्ट गरेको शोध ढाँचामा तयार गरिएको छ । निजको शोधकार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ

शोध निर्देशक

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

मिति : २०६७/६/१५

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धनप्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ

SUKUNA MULTIPLE CAMPUS

INDRAPUR, MORANG

स्थापित : २०४८

☎ :०२१-५४५६१७

☎ :०२१-५४५७१७

फ्याक्स : ०२१५४५७१७

पत्र सङ्ख्या :

मिति : ....

चलानी नं. :

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङमा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने छात्र मानबहादुर खड्काले यस तहको उपाधिका निमित्त निर्धारित आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न प्रस्तुत गर्नु भएको **समुदायद्वारा व्यवस्थित विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव** शीर्षकको शोधपत्र मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस भएको हुँदा यस समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.स	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	उप.प्रा. लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख तथा शोध निर्देशक	----------------------
२	स.प्रा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल	सदस्य, शोध समिति	----------------------
३.	शि.स. भोजराज घिमिरे	सदस्य, शोध समिति	----------------------
४ .	उप. प्रा. हेमराज ढकाल	वाह्य परीक्षक	----------------------

मिति : २०६७/६/ /

धन्यवाद ज्ञापन

देशमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि सबैखाले विकास निर्माणका कार्यहरुमा स्थानीय समुदाय संघ संस्थालाई संलग्न गराउदै लैजाने कार्यले तिव्रता पाएको छ । यस सन्दर्भमा स्थानीय समुदाय तथा संघ संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र तिनलाई सशक्त गराउदै लैजाने प्रयासहरु अघि बढाइएका छन् । स्थानीय तहका विकास कार्यमा जन समुदायको प्रभावकारीता वढाउने हेतुले त्यस्ता कार्यक्रमको योजना व्यवस्थापन र सञ्चालनको तिनै समुदायलाई प्रदान गर्न विकेन्द्रीकरण सुधार प्रक्रिया प्रारम्भ गरिएको हो । यही नीति र सिद्धान्तलाई मूर्तरुप दिन विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायलाई नै हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम जन्मिएको हो । यसै अनुरुप तेह्रथुम जिल्लामा व्यवस्थापन हस्तान्तरणको कस्तो प्रभाव रहन पुग्यो भनी अध्ययन गरिएको हो ।

कुनै विषयको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नका लागि एक्लै प्राय असम्भव नै हुन्छ । त्यसर्थ अनुसन्धानलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि अन्य व्यक्तिहरुको सहयोगले मात्र कार्य सम्पन्न गर्न सकिदोरहेछ । यस कार्यलाई पुरा गर्न सर्वप्रथम त सुकुना वहुमुखी क्याम्पसका सहायक प्राध्यापक श्री गणेशप्रसाद दाहाल र सोही क्याम्पसका सहायक क्याम्पस प्रमुख तथा स्नातकोत्तर कार्यक्रम संयोजक उप-प्राध्यापक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ ज्यूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसै गरी अध्ययन प्रतिवेदन लेखनका लागि आवश्यक निर्देशन दिनुहुने सोही क्याम्पसका सहायक प्राध्यापक अशोक कालाखेतीज्यूलाई पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

यस अध्ययनलाई निरन्तर सहयोग सल्लाह र सुझाव दिनुहुने जि. शि. का. तेह्रथुमका उप सचिव श्री गिरीराज दवाडीज्यूलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । अध्ययन लेखनमा आवश्यक सन्दर्भ सामग्रीहरु उपलब्ध गराएर सहयोग गरिदिनुहुने जि. शि. का. तेह्रथुमका वि.नि. श्री लीलानाथ पोखेल र प्रा.स. श्री भीमप्रसाद मिश्रज्यू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । अनुसन्धानका प्रश्नावली भरी सहयोग गरीदिनुहुने स्रोतव्यक्ति श्री छत्रपति ढुंगेलज्यू लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अनुसन्धान कार्यलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन सहयोग पुऱ्याइ दिनुहुने नेपाल शिक्षक युनियन तेह्रथुमका अध्यक्ष श्री रामचन्द्र थपलिया तथा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठनका अध्यक्ष श्री गोबिन्दराज श्रेष्ठज्यूलाई पनि हार्दिक कृतज्ञता व्यक्तगर्न चाहन्छु । नमुना छनौटमा रहेका विद्यालयका प्र.अ. तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षज्यूहरुले विद्यालयका अभिलेखहरु उपलब्ध गराइदिइ सहयोग गरिदिनु भएकोमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मानबहादुर खड्का

शोध सार

प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि शिक्षाको पहुँचलाई सबैका लागि सर्वसुलभ बनाउने नीति अनुरुप उच्च स्तरीय शिक्षा आयोग २०५५ ले सरकारी विद्यालयलाई समुदायद्वारा व्यवस्थापन गर्न सिफारिश गरे अनुरुप शिक्षा नियमावलीको सातौं संसोधन (२०५९) मा आवस्यक व्यवस्था गरी विद्यालयलाई समुदायद्वारा व्यवस्थापन गर्ने गरेको पाईन्छ । तेह्रथुम जिल्लामा पनि आ.व. २०६०/०६१ देखि केही सरकारी विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा लिएको छ । यसै प्रसंगमा समुदायद्वारा व्यवस्थित विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा यो शोध कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ ।

उल्लेखित बिषयको अध्ययनबाट सरकारी विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायद्वारा हुँदा शैक्षिक विकास एवं गुणस्तरमा आउने सुधार, विद्यालय समुदाय बीचको सम्बन्ध, विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनमा आउने सुधार, विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको विश्लेषण गर्ने, समुदायले आफ्नो दायित्व तथा जिम्मेवारीलाई बहन गर्न सकेनसकेको अध्ययन गर्ने साथै विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायद्वारा सञ्चालन हुँदा देखापरेका समस्याहरुको पहिचान र निराकरण गर्ने उपायहरुको विश्लेषण गर्नु यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य हो ।

यस अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरु , विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरु, शिक्षाप्रेमी महानुभावहरु , शिक्षकका पेशागत संगठनका पदाधिकारीहरु, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षकलाई प्रश्नावलीहरु दिई तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरिएका छन् । यस शोध पत्रलाई पूर्णता दिन विभिन्न शिक्षा सम्बन्धी पुस्तकहरुमा शिक्षाविद् तथा शिक्षा सम्वन्धी सरोकारवालाहरुले उल्लेख गरेका विषयहरुलाई छलफलको रुपमा ल्याइएको छ ।अध्ययनको क्रममा तेह्रथुम जिल्लाका व्यवस्थापन समुदायमा गएका १०९ वटा विद्यालयहरु मध्ये १२ वटा विद्यालयहरुलाई नमुना छनौटका रुपमा लिइएको छ ।

अध्ययनको क्रममा संकलित तथ्याङ्क र तिनको विश्लेषणवाट विद्यालयको समुदायद्वारा व्यवस्थापन हुँदा मिश्रित प्रभावहरु देखिएका छन् । समुदायद्वारा विद्यालयको व्यवस्थापन भएपछि विद्यालयको शैक्षिक प्रगतिका सूचकहरुमा उच्च प्रगतिदर कायम भएको पाईन्छ । यसका साथै विद्यालय समुदायको सम्वन्ध वलियो भएको, सरोकारवालाहरुमा विद्यालयप्रतिको अपनत्वको भावना बढेको, भौतिक अवस्थामा सुधार हुन सकेको, पिछडिएका

जाति जनजाति दलित उत्पीडित वर्गका छात्र छात्राहरु लाभान्वित हुन सकेका जस्ता राम्रा प्रभावहरु देखिएका छन् । त्यसै गरी नराम्रा प्रभाव अन्तर्गत समुदायको पूर्ण व्यवस्थापकिय कार्यकुशलता नभएको, विद्यालय व्यवस्थापन समिति सर्वेसर्वा हुन खोजेको विद्यालयमा राजनैतिक चलखेल वढेको, शिक्षकमा पेशागत सुरक्षा प्रति शंका उत्पन्न भएको, सरकार आफ्नो दायित्ववाट पन्छिन खोजेको महसुस सम्वन्धित पक्षले गरेको जस्ता प्रभावहरु देखिएका छन् ।

संक्षिप्त सङ्केत

प्र.अ. : प्रधानाध्यापक

प्रा.वि. : प्राथमिक विद्यालय

नि.मा.वि. : निम्न माध्यमिक विद्यालय

मा.वि. : माध्यमिक विद्यालय

गा.वि.स. : गाउँ विकास समिति

न.पा. : नगरपालिका

जि.वि स. : विद्यालय व्यवस्थापन समिति

जि.शि.का. जिल्ला शिक्षा कार्यालय

क्षे.शि.नि. : क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय

CPReC : Center for Policy Research and Consultancy

विषय सूची

सिफारीस i
स्वीकृति पत्र ii
धन्यवाद ज्ञापन iii
शोध सार iv
संक्षिप्त रुप v

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १
१.२ समस्याको कथन ५
१.३ अध्ययनको औचित्य ६
१.४ अध्ययनको उद्देश्य ७
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु ८
१.६ अध्ययनको परिसिमा ८
१.७ सम्बन्धित बुँदाहरुको परिभाषा ९

परिच्छेद दुई

सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन १०
२.२ सैदान्तिक खाका १६
२.३ शैक्षिक उपादेयता २१

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा २२
३.२ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया २२
३.२.१ नमुना जनसङ्ख्या २२
३.२.२ नमुनाको आकार २२
३.२.३ नमुना छनोटको प्रक्रिया २३
३.२.४ नमुना छनोटको आधार २३
३.३ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु २३
३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरु २४
३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया २४

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

४.१ समुदायद्धारा व्यवस्थापन जिम्मा लिएपछिको शैक्षिक अवस्था २६
४.१.१ विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा नलिंदाको अवस्था २६
४.१.२ विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा लिंदाको अवस्था २९
४.१.३ विद्यालयको व्यवस्थापनलाई समुदायमा जिम्मा दिंदा र नदिंदाको अवस्थाको विश्लेषण ३४
४.२ विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको अवस्था ३५
४.२.१ विद्यालयको व्यवस्थापनलाई समुदायले जिम्मा नलिदाको अवस्थाको औषत सिकाइ उपलब्धि र विद्यार्थी तथा शिक्षकको उपस्थिति ३६
४.२.२ विद्यालयको व्यवस्थापनलाई समुदायले जिम्मा लिए पछिको अवस्थाको औषत सिकाइ उपलब्धि र विद्यार्थी तथा शिक्षकको उपस्थिति ३७
४.२.३ विद्यालयको व्यवस्थापनलाई समुदायले जिम्मा नलिंदा र लिएपछिको अवस्थाको विश्लेषण ३८
४.३ समुदायद्धारा व्यवस्थापन गरिएका विद्यालयको समुदायसँगको सम्बन्ध ३८
४.३.१ विद्यालयको व्यवस्थापनलाई समुदायले जिम्मा लिएपछिको समुदायसँगको विश्लेषण ४६
४.४ समुदायद्धारा व्यवस्थापन जिम्मा लिंदा देखिएका समस्याहरु तथा निराकरणका उपायहरु ४७
४.४.१ समुदायद्धारा व्यवस्थापन जिम्मा नलिंदा देखिएका समस्याहरु ४७
४.४.२ समुदायद्धारा व्यवस्थापन जिम्मा लिंदा देखिएका समस्याहरु ४८
४.४.३ विद्यायको व्यवस्थापन समुदायले जिम्मा नलिदा र लिंदा देखिएका समस्याहरुको विश्लेषण ४८

परिच्छेद पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ति ५०
५.२ निष्कर्ष ५१

५.३ सुझावहरु ५२

सन्दर्भग्रन्थ **५३**

अनुसूचीहरु **५४**